

Ryszard F. Mazurowski

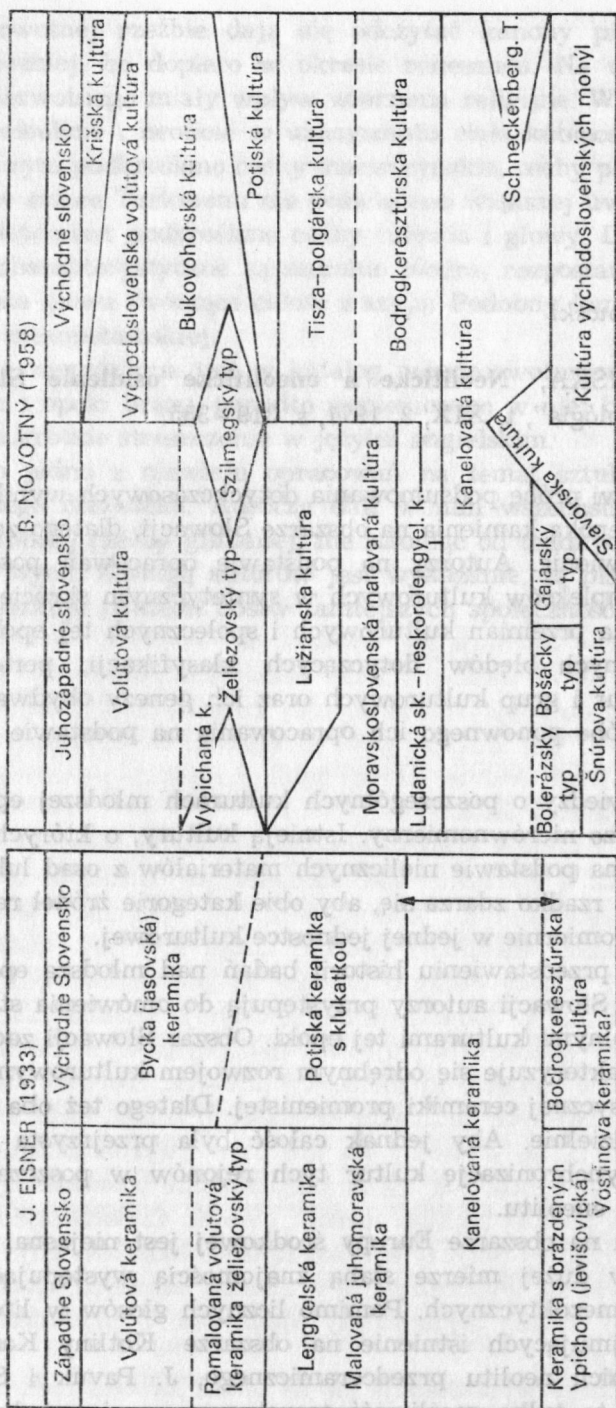
J. PAVUK, S. ŠIŠKA, **Neoliticke a eneoliticke osidlenie Slovenska**, „Slovenská Archeológia”, t. XIX, 2, 1971, s. 319 - 355.

Praca ta stanowi próbę podsumowania dotychczasowych wyników badań nad młodszą epoką kamienia na obszarze Słowacji, dlatego zasługuje na obszernie omówienie. Autorzy na podstawie opracowań poszczególnych kultur i kompleksów kulturowych w syntetycznym skrócie ukazują stopień poznania przemian kulturowych i społecznych tej epoki. Poza wykazaniem pewnych błędów dotyczących klasyfikacji, periodyzacji i chronologii kultur i grup kulturowych oraz ich genezy obydwaj badacze podejmuje próbę ponownego ich opracowania na podstawie nowych materiałów.

Obecny stan wiedzy o poszczególnych kulturach młodszej epoki kamiennej jest bardzo nierównomierny. Istnieją kultury, o których istnieniu wiemy tylko na podstawie nielicznych materiałów z osad lub cmentarzysk, natomiast rzadko zdarza się, aby obie kategorie źródeł reprezentowane były równomiernie w jednej jednostce kulturowej.

Po obszernym przedstawieniu historii badań nad młodszą epoką kamienia na terenie Słowacji autorzy przystępują do omówienia stanu badań nad poszczególnymi kulturami tej epoki. Obszar Słowacji zachodniej i wschodniej charakteryzuje się odrębnym rozwojem kulturowym, aż do czasu kultury klasycznej ceramiki promienistej. Dlatego też oba obszary omawiane są oddzielnie. Aby jednak całość była przejrzysta autorzy przeprowadzają synchronizację kultur tych rejonów w poszczególnych okresach neolitu i eneolitu.

Geneza neolitu na obszarze Europy środkowej jest niejasna, co spowodowane jest w dużej mierze słabą znajomością występujących tu wcześniej kultur mezolitycznych. Pomimo licznych głosów w literaturze przedmiotu, przyjmujących istnienie na obszarze Kotliny Karpackiej i terenów sąsiednich neolitu przedceramicznego, J. Pavuk i S. Šiška twierdzą, że jest to tylko możliwość teoretyczna, ponieważ brak jest



Tabl. I

Schemat periodyzacji neolitu i eneolitu na obszarze Słowacji (według J. Eisnera i B. Novotnego)

konkretných nálezisk. Wydaje się, że w tej kwestii raczej należy przyznać R. Ehrlichowi i S. Tabaczyńskiemu<sup>1</sup>, którzy twierdzą, że stanowiska neolitu przedceramicznego nie występują zasadniczo poza strefą klimatu sub- i śródziemnomorskiego.

Wobec braku dowodów na autochtoniczne pochodzenie kultur neolitycznych, autorzy przyjmują pogląd o etnicznej kolonizacji wymienionych wyżej obszarów. Dotyczy to zwłaszcza południowo-zachodniej Słowacji i obszarów nad środkowym Dunajem, gdzie starsza ceramika wolutowa reprezentuje najstarsze osadnictwo neolityczne.

W Słowacji wschodniej natomiast odkryto w ostatnich latach najstarszą kulturę neolityczną (Michalovce), której ceramika jest bardzo podobna do ceramiki kultury starczewsko-kriskiej. Oprócz wyżej wymienionego stanowiska podobne materiały odkryto także w Oreske i Lučkach. Charakterystyczne dla tych stanowisk są dwa typy ceramiki:

- a) ceramika cienkościenna z drobną domieszką organiczną, siwym słabo wypalonym przełomem i ceglasterbrunatną powierzchnią, która jest wygładzona i pokryta czarnymi wzorami linearnymi (malowanie naczyń przed wypaleniem),
- b) ceramika grubościenna z grubą domieszką organiczną, o powierzchni zewnętrznej jasnobrunatnej, zdobionej odciskami palców i paznokci; często na tej ceramice występują pojedynczo lub kilkakrotnie łamane linie ryte — dotychczas najstarsze prototypy środkowoneolitycznej wschodniej, czyli alfeldzkiej ceramiki.

Liczne podobieństwa w ceramice i jej ornamentyce do kultury starczewsko-kriskiej skłaniają autorów (za J. Lichardusem) do uznania najstarszej ceramiki linearnej za pokrewną i współczesną tej kulturze. Biorąc pod uwagę brak motywów spiralnych przyjmują, że jest starszą od fazy IIb kultury starczewskiej. Wydaje się, że znaleziska typu Michalovce mają znacznie większy zasięg, ponieważ w północnej części obszarów nadcisańskich występują materiały podobne, które z kolei badacze węgierscy zaliczają do grupy szatmarskiej i uważają za współczesne z kulturą starczewsko-kriską oraz starsze od klasycznej ceramiki linearnej grupy alfeldzkiej. Pewne związki z najstarszą ceramiką linearną wykazuje malowana ceramika typu Domica Ia i Ib, która synchronizowana jest z fazą IIb kultury starczewskiej, brak jest jednak w jej ornamentyce rytych motywów linearnych. W przeciwieństwie do wcześniejszych ustaleń badaczy słowackich autorzy wykluczają z tego najwcześniejszego horyzontu neolitycznego ceramikę typu Barcia III, która nie wykazuje powiązań z kulturą starczewsko-kriską.

<sup>1</sup> T. Tabaczyński, Neolit środkowoeuropejski. Podstawy gospodarcze, 1970, s. 63.

Na obszarze Słowacji południowo-zachodniej najstarsze osadnictwo neolityczne reprezentują znaleziska starszej ceramiki wolutowej<sup>2</sup>, która znana jest obecnie z przynajmniej 20 stanowisk (najważniejsze z nich to Biné, Milanovce, Velky Grob, Hrubanovo, Čataja). W przeciwieństwie do wcześniejszych ustaleń E. Neustupnego, H. Quitty i R. Tichego, autorzy niniejszej pracy wyodrębniają materiały z tych stanowisk w odrębną jednostkę kulturową — kulturę starszej ceramiki wolutowej, której materiały znane są obecnie także z obszaru Niemiec i Polski. Można mieć zastrzeżenia co do słuszności takiego potraktowania problemu, ponieważ autorzy za główny powód wyodrębnienia omawianej kultury z całego kompleksu ceramiki wolutowej przyjmują różnice w formach i ornamentyce naczyń, natomiast pomijają zagadnienia gospodarcze i społeczne. Nawet jednak w ceramice (porównaj zestawienie na ryc. 3 w pracy obydwu autorów) znaleźć można wiele elementów wspólnych. W wypadku przyjęcia drobnych różnic w ceramice za kryterium wydzielenia jednostki kulturowej, rangę fazy chronologicznej kultury ceramiki wolutowej przejmuje wydzielona sztucznie kultura starszej ceramiki wolutowej. Odnosi się to w takim samym stopniu do kultury młodszej ceramiki wolutowej. Zdaniem autorów materiały starszej ceramiki wolutowej podzielić można na trzy fazy: najwcześniejszą z nich reprezentują znaleziska z Nitry, środkową większa część materiałów z Bine i późną materiały z Milanoviec, Velkeho Grobu, Čataja oraz częściowo z Hrubanova i Bine. W ceramice występują naczynia cienkościenne zdobione żłobkowanymi rytami z czerwoną lub żółtą inkrustacją oraz naczynia grubościennie zdobione odciskami palców i paznokci. W ornamentyce występują także motywy zoo- i antropomorficzne.

Omawiana kultura — według J. Pavuka i S. Šiški — powstała na obszarze zachodniej Słowacji i na obszarach naddunajskich, skąd rozprzestrzeniła się na północ i zachód. Była ona współczesna wariantowi Let II - III kultury starczewsko-kriskiej w Siedmiogrodzie i horyzontowi protowinczańskiemu na Węgrzech.

Wraz z zanikiem występowania zespołów starszej ceramiki wolutowej kończy się w zachodniej Słowacji starszy neolit. Osadnictwo środkowego okresu tej epoki rozpoczyna się na tym obszarze wraz z kulturą młodszej ceramiki wolutowej, która jest główną spadkobierczynią tradycji kultury starszej ceramiki wolutowej. Sprawę wydzielenia jej jako odrębnej kultury zakwestionowałem już wcześniej z tych samych powodów co przy kulturze starszej ceramiki wolutowej. Według dawniejszych podziałów chronologicznych pod pojęciem tej kultury należy rozu-

<sup>2</sup> W wypadku kultury ceramiki wstęgowej rytej stosuje nazewnictwo przyjęte przez autorów omawianego artykułu.

		ZACHODNIA SŁOWACJA	WSCHODNIA SŁOWACJA		
NEOLIT	Starszy	Starsza ceramika wolutowa	Starsza ceramika linearna (Michalovce, Oreske, Domica/Barcia III)		
	Środkowy	Młodsza ceramika wolutowa	Młodsza ceramika linearna (Kapusany)		
		Grupa żeliezowska	Kultura bukowogórska		
	Młodszy	Lužianky Nitriansky hradok Svodín Pečeňady	Kultura nadcisanska Herpaly? Tiszapolgar–csőszhalom–oborin		
ENEOLIT	Starszy	Kultura lendzielska Brodzany–Nitra Ludanice Bajč–Retz	Grupy polgarskie Tiszapolgarska Bodrokereszturska I Bodrogkereszturska II (ścieg bruzdowy) Lažňany		
	Środkowy	Grupa bolerazska	(Barca)		
	Młodszy	KLASYCZNA CERAMIKA PROMIENISTA			
	Grupa bošacka	Grupa Kosihy–čaka	Grupa Kostolacka	Grupa Nyirsegzatin	Grupa wschodniostowackich kurhanów

Tabl. II

Schemat periodyzacji kultur młodszej epoki kamienia w Słowacji (według J. Pavuka i Š. Šiški)

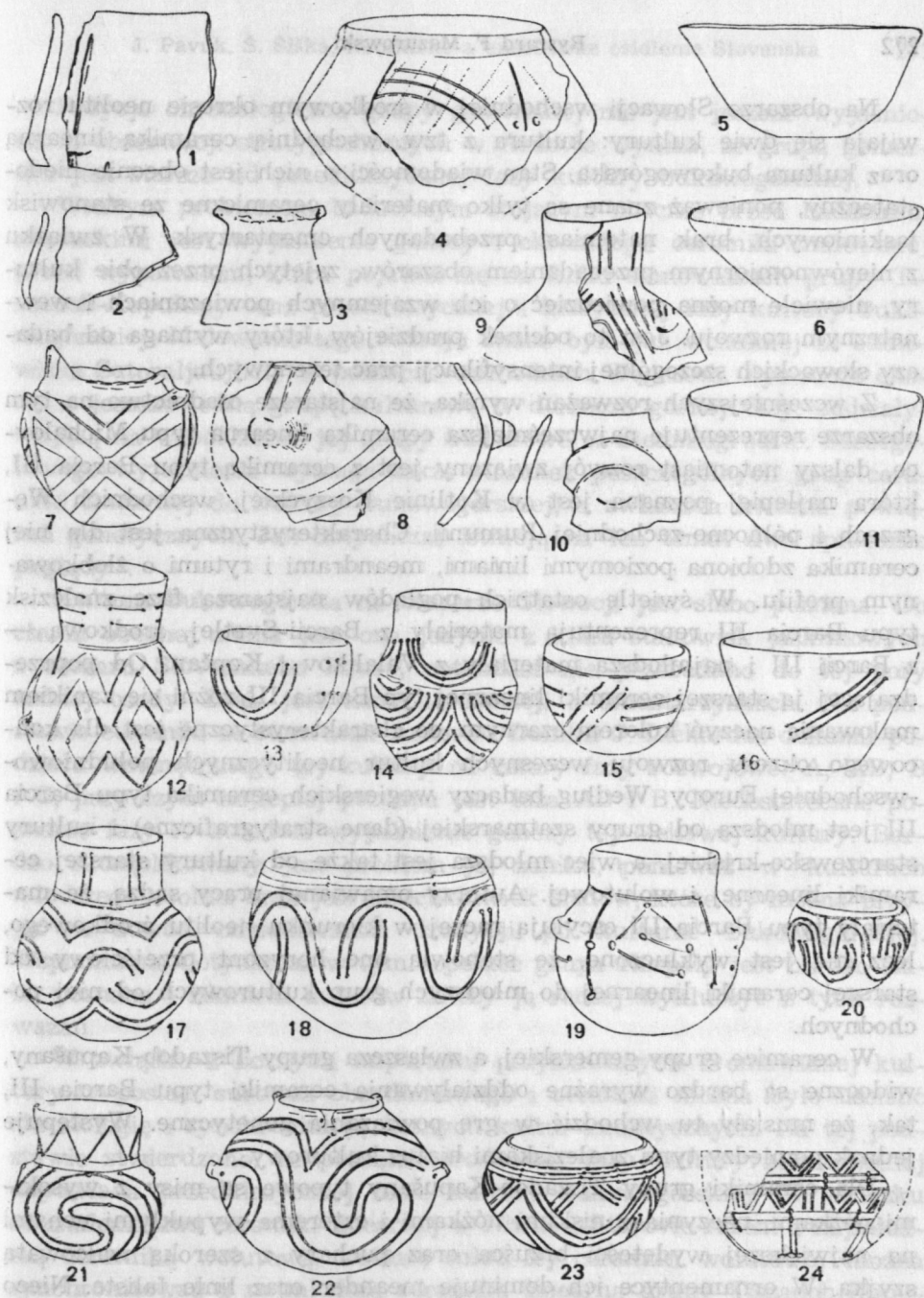
mieć klasyczną fazę kultury ceramiki wolutowej charakteryzującą się w zdobnictwie ceramiki ornamentem mutowym. Obok tego pojawiają się nowe formy naczyń: dwustozkowe naczynia z niską lub ledwo zaznaczoną szyjką, półkuliste czary z lekko spłaszczonym dnem oraz czary z dnem kulistym.

W rozwoju tej kultury na terenie Słowacji zachodniej J. Pavuk wyróżnia trzy fazy. Na terenie Słowacji oraz wszędzie tam, gdzie występuje później osadnictwo kultury żeliezowskiej, okres trwania omawianej kultury jest znacznie krótszy w porównaniu z obszarami sąsiednimi, a na terenie Czech odpowiada jej środkowa faza i to bez młodszej części w chronologicznym systemie B. Soudskiego.

Dzięki badaniom J. Pavuka w Sturovie odkryte zostały pierwsze duże domostwa słupowe kultury młodszej ceramiki wolutowej, które w głównych założeniach konstrukcyjnych są podobne do domostw tej kultury z innych obszarów. W kilku przypadkach stwierdzono piętnastokrotne wznoszenie domostw na tym samym miejscu. Ostatnie badania na cmentarzyskach w Młynarciach i Nitrze dostarczyły informacji o obrządku pogrzebowym ludności omawianej kultury. W Nitrze zaobserwowano podział cmentarzyska na pewne skupienia grobów i wyróżniającą się lokalizację niektórych z nich. Przypomina to skupienia zarysów domostw w Sturovie. Dane te mogą dostarczyć cennych informacji o gospodarce i stosunkach społecznych, zwłaszcza że obydwie stanowiska są sobie współczesne. Różnice typologiczne i chronologiczne w ceramice z cmentarzyska w Nitrze wskazują na stopniowe zwiększanie liczby grobów równomiernie do opuszczania i zasiedlania osad.

W wyniku długotrwałego rozwoju kultury młodszej ceramiki wolutowej w południowo-zachodniej Słowacji i Kotlinie Karpackiej, a prawdopodobnie i w Polsce południowej, powstała kultura żeliezowska. Podstawą jej wydzielenia były różnice w kulturze materialnej (zwłaszcza w ceramice) w stosunku do kultury ją poprzedzającej. Etap przejściowy od kultury młodszej ceramiki wolutowej najlepiej można zaobserwować na ceramice ze Sturova oraz innych stanowisk. W chwili obecnej stan poznania tej kultury nie jest dostateczny, zwłaszcza jeżeli chodzi o cmentarzyska. Osady natomiast — pomimo niezadawalającego stanu przebadania — dostarczyły danych o zmianach w sposobie ich zabudowy w stosunku do okresu poprzedniego. Otóż na licznych stanowiskach stwierdzono występowanie jam w kształcie ściętego stożka z płaskim dnem (objętość ich dochodzi do ponad 5 m<sup>3</sup>). Są to dotychczas najstarsze jamy zbożowe z obszaru Słowacji. Zdaniem autorów częstość ich występowania w tej kulturze świadczy o zmianie sposobu przechowywania zbóż i zmianach w konstrukcji domostw mieszkalnych.

Stosunkowo najlepiej poznana jest ceramika omawianej kultury. Na tej podstawie można było dokonać podziału kultury żeliezowskiej na trzy fazy rozwojowe, przy czym schyłkowy okres charakteryzuje się zanikiem ornamentyki rytej. Sądzić tak można na podstawie analizy materiałów z Bicske i Bekasmegyeru. Jest to prawdopodobnie wynik oddziaływań vinctańskich na przełomie neolitu środkowego i późnego.



Tabl. III

Główne formy ceramiki kultury starszej i młodszej ceramiki wolutowej (według J. Pavuka i Š. Šiški)

1-11 — starsza ceramika wolutowa; 12-16 — starsza faza młodszej ceramiki wolutowej; 17-20 — środkowa faza młodszej ceramiki wolutowej; 21-24 — późna faza młodszej ceramiki wolutowej

Na obszarze Słowacji wschodniej w środkowym okresie neolitu rozwijają się dwie kultury: kultura z tzw. wschodnią ceramiką linearną oraz kultura bukowogórska. Stan wiadomości o nich jest obecnie niedostateczny, ponieważ znane są tylko materiały ceramiczne ze stanowisk jaskiniowych, brak natomiast przebadanych cementarzystek. W związku z nierównomiernym przebadaniem obszarów, zajętych przez obie kultury, niewiele można powiedzieć o ich wzajemnych powiązaniach i wewnętrznym rozwoju. Jest to odcinek pradziejów, który wymaga od badaczy słowackich szczególnej intensyfikacji prac terenowych.

Z wcześniejszych rozważań wynika, że najstarsze osadnictwo na tym obszarze reprezentuje najwcześniejsza ceramika linearna typu Michalovce, dalszy natomiast rozwój związany jest z ceramiką typu Barcia III, która najlepiej poznana jest w Kotlinie Koszyckiej, wschodnich Węgrzech i północno-zachodniej Rumunii. Charakterystyczna jest dla niej ceramika zdobiona poziomymi liniami, meandrami i rytami o żłobkowym profilu. W świetle ostatnich poglądów najstarszą fazę znalezisk typu Barcia III reprezentują materiały z Barcii-Svetlej, środkową — z Barcii III i najmłodszą materiały z Valalikov i Kopčan. Od poprzedzającej ją starszej ceramiki linearnej typ Barcia III różni się zanikiem malowania naczyń kolorem czarnym, co charakterystyczne jest dla końcowego okresu rozwoju wczesnych kultur neolitycznych południowo-wschodniej Europy. Według badaczy węgierskich ceramika typu Barcia III jest młodszą od grupy szatmarskiej (dane stratygraficzne) i kultury starczewsko-kriskiej, a więc młodszą jest także od kultury starszej ceramiki linearnej i wolutowej. Autorzy omawianej pracy sądzą, że materiały typu Barcia III oscylują raczej w kierunku neolitu środkowego, lecz nie jest wykluczone, że stanowią one horyzont przejściowy od starszej ceramiki linearnej do młodszych grup kulturowych od niej pochodnych.

W ceramice grupy gemerskiej, a zwłaszcza grupy Tiszadob-Kapušany, widoczne są bardzo wyraźne oddziaływania ceramiki typu Barcia III, tak, że musiały tu wchodzić w grę powiązania genetyczne. Występuje jednak pomiędzy tymi znaleziskami hiatus kulturowy.

Dla ceramiki grupy Tiszadob-Kapušany typowe są misy z wysokimi nóżkami, naczynia z niskimi nóżkami i czterema wypukłymi uchami na największej wydatości brzuśca oraz puchary z szeroką walcowatą szyjką. W ornamentyce ich dominuje meander oraz linie faliste. Nieco odmienne materiały pochodzą ze stanowisk jaskiniowych badanych przez J. Lichardusa (Arдово, Domica, Čertovadiera), które zalicza on do grupy gemerskiej. Wariant ten wymaga dalszych badań terenowych, gdyż wydaje się, że stanowiska omawianej grupy ograniczają się wyłącznie do tego obszaru.

Pozycja chronologiczna grupy gemerskiej nie jest jeszcze wyjaśniona. Z obserwacji stratygraficznych w Ardovie wynika, że grupa gemerska jest starsza od przedklasycznej fazy kultury bukowogórskiej.

Ważnym problemem badawczym stojącym obecnie przed badaczami słowackimi jest wyjaśnienie genezy i chronologii ceramiki malowanej przed wypaleniem, która pojawia się na kilku stanowiskach grupy Tiszadob-Kapušany oraz przedklasycznej i klasycznej fazy kultury bukowogórskiej. Malowanie tego rodzaju znane było już wcześniej ze stanowiska Satoraljaiuhely w północno-wschodnich Węgrzech. Być może chodzi o jeszcze jedną grupę kulturową w dorzeczu górnej Cisy, oddziaływującą na współczesne jej grupy kulturowe w Siedmiogrodzie. Szczegółowego wyjaśnienia wymaga także stosunek poszczególnych grup ceramiki linearnej do kultury bukowogórskiej, a zwłaszcza kwestia powiązań genetycznych. Jak dotychczas istnieją na ten temat dwa sprzeczne poglądy<sup>3</sup>.

Kultura bukowogórska na obszarze Słowacji jest słabo poznana. Do chwili obecnej znana jest ona jedynie z kilku stanowisk jaskiniowych z obszaru Slovenskeho Krasu, natomiast nie przebadano do tej pory żadnej osady. Brak jest także informacji o cmentarzyskach. Na podstawie ceramiki ze stanowisk Ardovo i Domica J. Lichardus dokonał podziału wewnętrznego tej kultury na cztery fazy rozwojowe: A, AB, B i C, przy czym najlepiej poznana jest faza AB i B. Niedostateczne poznanie fazy A utrudnia wyjaśnienie genezy tej ciekawej kultury. Bardzo skomplikowany jest problem jej zaniku, ponieważ w kulturach młodszego neolitu brak jest jakichkolwiek śladów, które by można przyjąć za dowód odziedziczenia tradycji po kulturze bukowogórskiej. Wspominana dotychczas w tym aspekcie grupa Herpaly jest bardzo słabo poznana i zdaniem autorów należy ją raczej wykluczyć z tych rozważań.

W związku z licznymi importami pozyskiwanymi z omawianej kultury w postaci surowca obsydianowego i ceramiki można było uściślić chronologię i synchronizację licznych kultur neolitycznych. Na tej podstawie stwierdzono, że początek środkowej fazy kultury żelazowskiej odpowiada przedklasycznej fazie kultury bukowogórskiej. W związku ze znaleziskami ceramiki linearnej w Nitrze i Sturovie razem z najmłodszą ceramiką wolutową, kulturę młodziej ceramiki wolutowej można synchronizować z najmłodszą ceramiką linearną grupy Tiszadob-Kapušany, prawdopodobnie jeszcze przed powstaniem kultury bukowogórskiej. Liczne importy grupy Tiszadob-Kapušany na stanowiskach naj-

<sup>3</sup> N. Kalicz, J. Makkay, *Acta Antiqua et Archaeologica* X, 1966, s. 43 - 44; J. Lichardus, *Východoslovenský pravek* 1, 1970, s. 25; tenże, *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, 1970, s. 81.

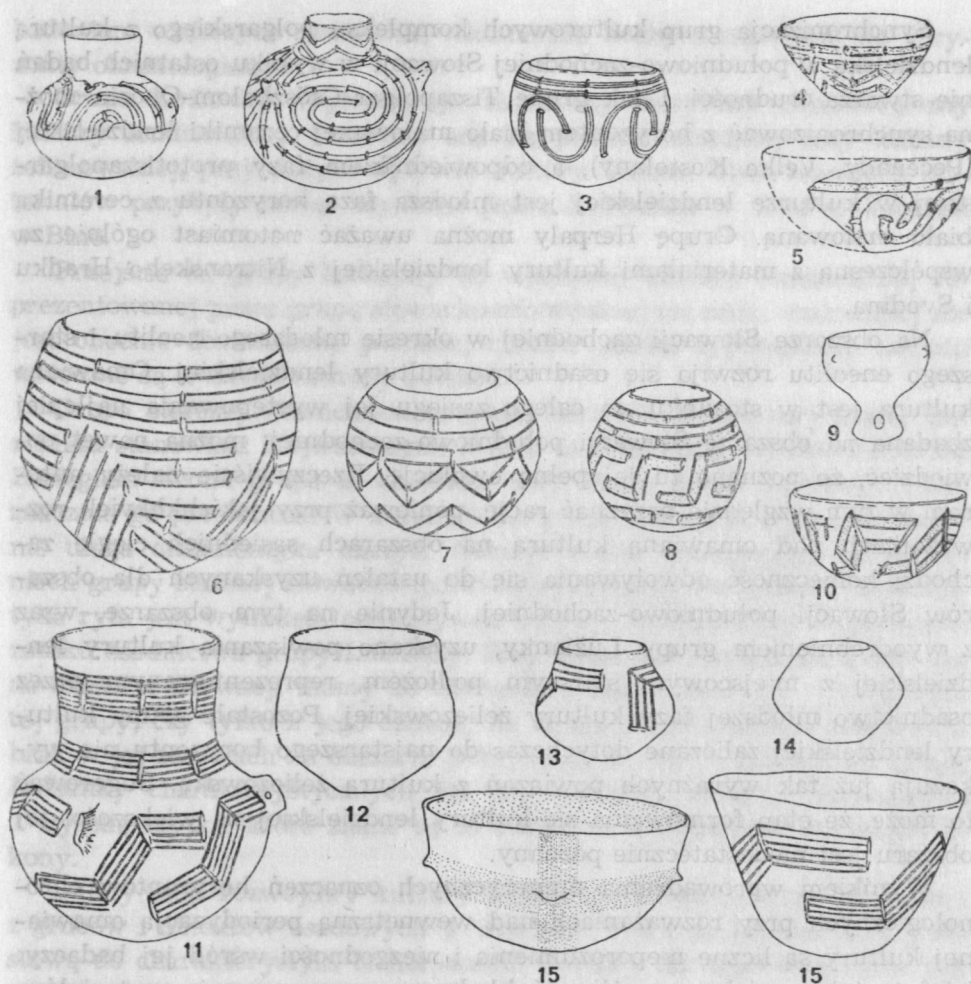
młodszej ceramiki wstęgowej rytej w Polsce przemawiają za traktowaniem jej jako starszej od początków kultury żelazowej, z którą w południowej Polsce występuje przedklasyczna ceramika bukowo-górska.

Osadnictwo młodszego okresu neolitu rozpoczyna się we wschodniej Słowacji wraz z pojawieniem się zespołów kultury nadcisańskiej, której geneza i dalszy rozwój są niedostatecznie poznane. Na podstawie ceramiki z Zemplina (która reprezentuje jej klasyczną fazę) można twierdzić, że pomiędzy omawianą kulturą a grupą Tiszapolgar-Csöszhalom-Oborin istnieje przerwa w rozwoju kulturowym. J. Pavuk i S. Šiška sądzą, że rozwój kultury nadcisańskiej trwa i w tym okresie, a zanika ona w momencie pojawienia się ceramiki biało malowanej. Istnieje też bardziej prawdopodobna możliwość, że kończy się ona wcześniej, a we wspomnianym hiatusie kulturowym pojawiają się grupy z relatywnie starszą ceramiką malowaną. Jest to możliwe przy założeniu, że kultura nadcisańska w południowych Węgrzech przetrwała do okresu nieznacznie poprzedzającego powstanie grupy Tiszapolgarskiej (grupa Lebo-Gorza). Wówczas w środkowej i chyba północnej części obszarów nadcisańskich kulturę nadcisańską w młodszej fazie powoli wypierały grupy kulturowe z ceramiką malowaną, określane mianem kultury Herpaly-Csöszhalom.

Sporadycznie na obszarze Słowacji wschodniej stwierdzono występowanie materiałów grupy Herpaly, której główne zagęszczenie stanowisk obserwuje się na terenie wschodniej części Alfeldu. Chodzi tu przede wszystkim o stanowisko Hnojno, gdzie wystąpiła jama z typowym inwentarzem omawianej grupy. Wraz z powstaniem grupy Herpaly rozpoczyna się rozwój polgarskiego kompleksu kulturowego. Słuszne wydają się poglądy autorów na temat oznaczania poszczególnych grup tego kompleksu. Ponieważ kultury Tiszapolgarska i Bodrogereszturska należą do kompleksu polgarskiego, należy je określać mianem grup kulturowych w ramach omawianego kompleksu, a nie — jak dotychczas — kultur.

Może byłoby rzeczą słuszną potraktować również całość osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej za jeden kompleks kulturowy z rozbięciem na grupę ceramiki linearnej i grupę ceramiki wolutowej, w obrębie których proponowane przez autorów jednostki kulturowe (kultura starszej i młodszej ceramiki wolutowej i ich odpowiedniki w ceramice linearnej) otrzymałyby rangę faz rozwojowych.

Po grupie Herpaly dalszy etap rozwojowy polgarskiego kompleksu kulturowego reprezentuje grupa Tiszapolgar-Csöszhalom-Oborin. Dzięki badaniom osady w Oborinie i Tibavie oraz odkryciu kilku grobów na tym pierwszym stanowisku potwierdzone zostało zakwalifikowanie jej zespołów do okresu późnego neolitu. W wyniku obserwacji stratygraficznych i typologicznych na stanowiskach w Oborinie, Lučkach i Velkych



Tabl. IV

Główne formy kultury żelazowskiej (wg J. Pavuka i S. Šiški)

1 - 5 — faza I; 6 - 10 — faza II; 11 - 15 — faza III

Razkovech udało się badaczom słowackim wyróżnić fazę prototiszapolgarską, stanowiącą przejście pomiędzy omawianą grupą późnoneolityczną a neolityczną grupą tiszapolgarską. Obok swoistych form naczyń typowy jest dla tej fazy zanik malowania naczyń. W Lučkach odkryto po raz pierwszy słupowe domostwa, które w porównaniu z podobnymi domostwami okresów poprzednich mają znacznie mniejszą długość. Analogiczne prawie domostwa stwierdzono także w grupie tiszapolgarskiej. Według podziału chronologicznego młodszej epoki kamienia we wschodniej Słowacji omawiana wyżej grupa kulturowa kończy neolityczne osadnictwo tego obszaru.

Synchronizacja grup kulturowych kompleksu polgarskiego z kulturą lendzielską w południowo-zachodniej Słowacji w wyniku ostatnich badań nie stwarza trudności. I tak grupę Tiszapolgar-Csöszhalom-Oborin można synchronizować z horyzontem białą malowanej ceramiki lendzielskiej (Pečenady, Velke Kostolany), a odpowiednikiem fazy prototiszapolgarskiej w kulturze lendzielskiej jest młodsza faza horyzontu z ceramiką białą malowaną. Grupę Herpaly można uważać natomiast ogólnie za współczesną z materiałami kultury lendzielskiej z Nitranskeho Hradku i Svodina.

Na obszarze Słowacji zachodniej w okresie młodszego neolitu i starszego eneolitu rozwija się osadnictwo kultury lendzielskiej. Omawiana kultura jest w stosunku do całego zasięgu jej występowania najlepiej zbadana na obszarze Słowacji południowo-zachodniej; można nawet powiedzieć, że poznano tu jej pełną ewolucję. Rzeczywiście należy autorom w tym względzie przyznać rację, ponieważ przy jakichkolwiek rozważaniach nad omawianą kulturą na obszarach sąsiednich ciągle zachodzi konieczność odwoływania się do ustaleń uzyskanych dla obszarów Słowacji południowo-zachodniej. Jedynie na tym obszarze, wraz z wyodrębnieniem grupy Lużianki, uzyskano powiązania kultury lendzielskiej z miejscowym starszym podłożem, reprezentowanym przez osadnictwo młodszej fazy kultury żelazowej. Pozostałe grupy kultury lendzielskiej zaliczane dotychczas do najstarszego horyzontu nie wykazują już tak wyraźnych powiązań z kulturą żelazową. Sugerować to może, że etap formowania się kultury lendzielskiej na większości jej obszaru jest niedostatecznie poznany.

Wynikiem wprowadzenia numerycznych oznaczeń horyzontów chronologicznych przy rozważaniach nad wewnętrzną periodyzacją omawianej kultury są liczne nieporozumienia i niezgodności wśród jej badaczy: istnieje także większa możliwość błędnego zaszeregowania materiałów. Przykładem takiego stanu rzeczy jest zaliczenie grupy Lużianki do I horyzontu kultury lendzielskiej, którego główny składnik stanowi grupa słowacko-morawskiej ceramiki malowanej. W zakresie kultury materialnej grupa Lużianki różni się bardziej od cech właściwych horyzontowi I, niż materiały zaliczane do II horyzontu ze Svodina lub innych stanowisk z Moraw. Dlatego zdaniem autorów grupę Lużianki należy uważać za samodzielny horyzont chronologiczny. Aby uniknąć dalszych błędów postulują oni odstępnie od numerycznych oznaczeń horyzontów, a wprowadzenie zamiast tego nazw od charakterystycznych stanowisk lub obszarów geograficznych. Nie wynika jednak z tego konieczność ponownego definiowania poszczególnych etapów rozwojowych tej kultury. Wydaje mi się, że przy takim potraktowaniu omawianego zagadnienia wyłania się możliwość skrajna, grożąca, w związku z systematycznym prze-

badaniem większych stanowisk, nadmiernie licznym rozbięciem na horyzonty chronologiczne.

Grupa Lužianky reprezentuje najstarszy horyzont chronologiczny kultury lendzielskiej. Powstała ona na podłożu młodszej fazy kultury żelazowskiej, przy dużym wpływie kultury Vincza. Obok starszych materiałów przybyły nowe, uzyskane przez J. Poulika w toku wykopalisk w Bine.

Przejęcie od grupy Lužianky do właściwej kultury lendzielskiej reprezentowanej przez grupę słowacko-morawskiej ceramiki malowanej nie jest obecnie dostatecznie poznane, chociaż pewne typologiczne związki widoczne są w Zengövarkony i Aszöd.

Grupa starszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej znana jest z kilku stanowisk. Najważniejsze z nich to Nitriansky Hradok-Zameček. Zasięgiem swoim grupa ta obejmuje cały obszar grupy Lužianky i nieznacznie go przekracza. W stosunku do grupy Lužianky poważnej zmianie ulega ornamentyka naczyń. Niezbyt często występująca na naczyniach grupy starszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej ornamentyka ryta jest wynikiem oddziaływań kultury nadcisańskiej w momencie zaniku osadnictwa grupy Lužianky. Dotychczas nie wyjaśniono także, czy na obszarze Słowacji mamy do czynienia z całym okresem rozwojowym tej grupy, czy tylko z jego częścią. Za drugą ewentualnością przemawia brak w jej zespołach na obszarze pokrywającym się z osadnictwem grupy Lužianky charakterystycznych dla tej ostatniej naczyń flaszowatych z wysoką szyjką, które znane są ze starszych cmentarzysk w Zengövarkony.

Dalszy etap rozwojowy kultury lendzielskiej reprezentują znaleziska z grobów i obiektów osadowych w Svodinie, które dotychczas były podstawą do charakterystyki II horyzontu. Typowy dla tego horyzontu jest zanik ornamentyki rytej oraz pojawienie się nowych form naczyń, m. in. naczyń zoomorficznych. Materiały ze Svodina reprezentują końcowy okres występowania starszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej. Obydwaj autorzy twierdzą, że pomiędzy materiałami ze Svodina i Nitrianskeho Hradku-Zamečku istnieją mniejsze różnice niż pomiędzy znaleziskami ze Svodina zaliczanymi do dotychczasowego II horyzontu a materiałami z następnego horyzontu (kultury lendzielskiej, które najlepiej charakteryzuje ceramika białą malowana.

Znaleziska ze stanowisk osadowych w Velkých Kostolamach i Pečenadach oraz z innych stanowisk z ceramiką dwu- i trójbarwną pozwoliły na wyodrębnienie następnego horyzontu — Pečenady. W dotychczasowej literaturze przedmiotu materiały te zaliczane były do młodszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej. Ze względu na małą ilość przebadanych stanowisk omawiany horyzont jest słabo poznany; nie wyjaś-

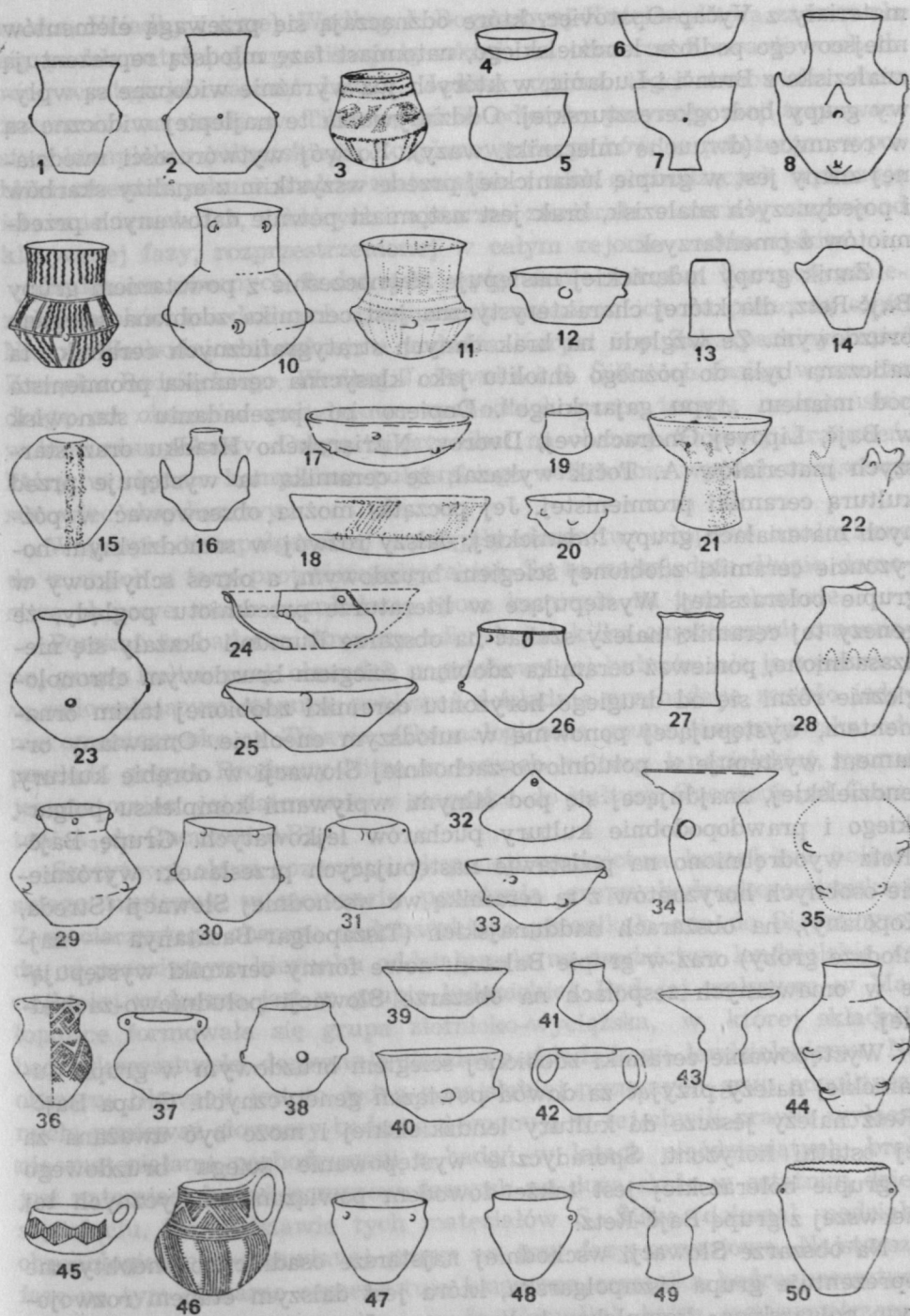
nione jest także przejście od starszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej do młodszej. Chronologicznym odpowiednikiem starszej słowacko-morawskiej ceramiki malowanej na obszarze wschodniej Słowacji jest kultura nadcisańska, głównie jej młodsza część. Młodszej słowacko-morawskiej ceramice malowanej odpowiada grupa Tiszapolgar-Csőszhalom-Oborin.

Początek horyzontu z ceramiką białą malowaną na Słowacji jest niejasny, chociaż ostatnio udało się wyróżnić fazę schyłkową horyzontu Pečenady (Moravany, Velke Kostolany, Čab-Sila), która reprezentuje ostatni odcinek rozwoju kultury lendzielskiej w momencie jej przechodzenia z neolitu do eneolitu. Na Morawach odpowiada jej część IV horyzontu według V. Podborskiego, a w Słowacji wschodniej faza prototiszapolgarska.

Okres eneolitu dzieli się w Słowacji na trzy główne podokresy: starszy eneolit, który charakteryzuje się dalszym rozwojem kompleksu lendzielskiego i polgarskiego; środkowy eneolit, w czasie którego powstaje i rozwija się kultura ceramiki promienistej, oraz młodszy eneolit, w czasie którego rozprzestrzeniają się grupy tzw. młodsoeneolitycznego kompleksu kulturowego. Charakterystyczne cechy tego okresu to zanik malowania ceramiki (wyjątek stanowi monochromiczne malowanie naczyń w końcu starszego eneolitu), zanik kobiecej plastyki figuralnej, rozwój wytwórczości miedzianej, tendencja do zajmowania pod osadnictwo obszarów wyżynnych, handel surowcami kamiennymi oraz zanik w końcu starszego eneolitu długich naziemnych domostw.

Starszy eneolit na obszarze Słowacji zachodniej rozpoczyna osadnictwo grupy Brodzany-Nitra. Pierwsze cechy charakterystyczne dla tej grupy zaobserwować już można we wspomnianej wyżej fazie przejściowej. J. Lichardus i J. Vladar wyróżniają dwie fazy rozwojowe tej grupy: starszą reprezentują przede wszystkim materiały z Brodzan z licznymi elementami fazy przejściowej, a młodszą znaleziska z Nitry (ulica Leningradzka). Cennych wiadomości o konstrukcji domostw słupowych dostarczyły badania w Branči, które J. Lichardus i J. Vladar datują aż do okresu grupy ludanickiej. Wynikiem niedostatecznego stanu przebadania cmentarzysk grupy Brodzany-Nitra są nikielne wiadomości o obrzędku pogrzebowym jej ludności oraz o wytwórczości miedzianej. Omawiana grupa współczesna jest morawskiej ceramice nie malowanej, grupie aichbülskiej, gatersleben, ocickiej, znaleziskom typu Modlnica, a w ramach kompleksu polgarskiego odpowiada jej chronologicznie grupa tiszapolgarska.

Grupa ludanicka powstała w wyniku rozwoju grupy Brodzany-Nitra. Jest ona dotychczas najlepiej poznaną grupą kultury lendzielskiej w Słowacji. Według J. Lichardusa i J. Vladara jej starszą fazę reprezentują



Tabl. V

Główne typy ceramiki poszczególnych horyzontów kultury lengyelkiej na obszarze Słowacji (według J. Pavuka i Š. Šiški)

materiały z Vyčap-Opatoviec, które odznaczają się przewagą elementów miejscowego podłoża lendzielskiego, natomiast fazę młodszą reprezentują znaleziska z Branči i Ludanic, w których już wyraźnie widoczne są wpływy grupy bodrogkereszturskiej. Oddziaływania te najlepiej widoczne są w ceramice (dwaucche mleczniki, wazy). Rozwój wytwórczości miedzianej znany jest w grupie ludanickiej przede wszystkim z analizy skarbów i pojedynczych znalezisk, brak jest natomiast pewnie datowanych przedmiotów z cmentarzysk.

Zanik grupy ludanickiej następuje równocześnie z powstaniem grupy Bajč-Retz, dla której charakterystyczna jest ceramika zdobiona ścięciem bruzdowym. Ze względu na brak danych stratygraficznych ceramika ta zaliczana była do późnego entolitu jako klasyczna ceramika promienista pod mianem „typu gajarskiego”. Dopiero po przebadaniu stanowisk w Bajč, Lipovej Ondrachovej, Dvorov, Nitrianskeho Hradku oraz starszych materiałów A. Točík wykazał, że ceramika ta występuje przed kulturą ceramiki promienistej. Jej początki można obserwować w późnych materiałach grupy ludanickiej, dalszy rozwój w samodzielnym horyzoncie ceramiki zdobionej ścięciem bruzdowym, a okres schyłkowy w grupie bolerazskiej. Występujące w literaturze przedmiotu poglądy, że genezy tej ceramiki należy szukać na obszarze Rumunii okazały się nieuzasadnione, ponieważ ceramika zdobiona ścięciem bruzdowym chronologicznie różni się od drugiego horyzontu ceramiki zdobionej takim ornamentem, występującej ponownie w młodszym eneolicie. Omawiany ornament występuje w południowo-zachodniej Słowacji w obrębie kultury lendzielskiej, znajdującej się pod silnymi wpływami kompleksu polgarskiego i prawdopodobnie kultury pucharów lejkowatych. Grupę Bajč-Retz wyodrębniono na podstawie następujących przesłanek: wyróżnienie osobnych horyzontów z tą ceramiką we wschodniej Słowacji (Streda, Kopčiany), na obszarach naddunajskich (Tiszapolgar-Basatanya — najstarsze groby) oraz w grupie Balaton; nowe formy ceramiki występujące w omawianych zespołach na obszarze Słowacji południowo-zachodniej.

Występowanie ceramiki zdobionej ścięciem bruzdowym w grupie ludanickiej należy przyjąć za dowód powiązań genetycznych. Grupa Bajč-Retz należy jeszcze do kultury lendzielskiej i może być uważana za jej ostatni horyzont. Sporadyczne występowanie ścięgu bruzdowego w grupie bolerazskiej jest także dowodem powiązań genetycznych tej pierwszej z grupą Bajč-Retz.

Na obszarze Słowacji wschodniej najstarsze osadnictwo eneolityczne reprezentuje grupa tiszapolgarska, która jest dalszym etapem rozwojowym polgarskiego kompleksu kulturowego. Lata sześćdziesiąte przyniosły opracowania nowych stanowisk (Oborin, Lučki, Velke Raškovce, Po-

rubka, Hriadky i inne). Według J. Bogনারovej-Kutzian, która zajmowała się problematyką grupy tiszapolgarskiej, na obszarze Słowacji wschodniej występuje wariant Lučky. Jednak oprócz tego stanowiska duże znaczenie ma osada w Tibavie, gdzie odkryto przynajmniej trzy warstwy kompleksu polgarskiego. Rozplanowanie grobów na położonym w pobliżu cmentarzysku i analiza materiałów z nich pochodzących wykazują istnienie trzech faz, z których najstarsza zawierała materiały starsze od klasycznej fazy, rozprzestrzenionej w całym rejonie naddunajskim.

Zadaniem obecnych badań jest wyjaśnienie związku licznych znalezisk wyrobów miedzianych z rozprzestrzenieniem ich na północną część Niziny Wschodniosłowackiej, u podnóża Karpat i w Zakarpackiej części Związku Radzieckiego. Według J. Pavuka i S. Šiški ich zasięg wyznacza drogę od obszarów południowo-wschodnich przez tereny nadcisańskie w kierunku północy. Drogą tą przenikał na obszary Słowacji krzemień, który w okresie kompleksu polgarskiego całkowicie wyparł miejscowy surowiec obsydianowy.

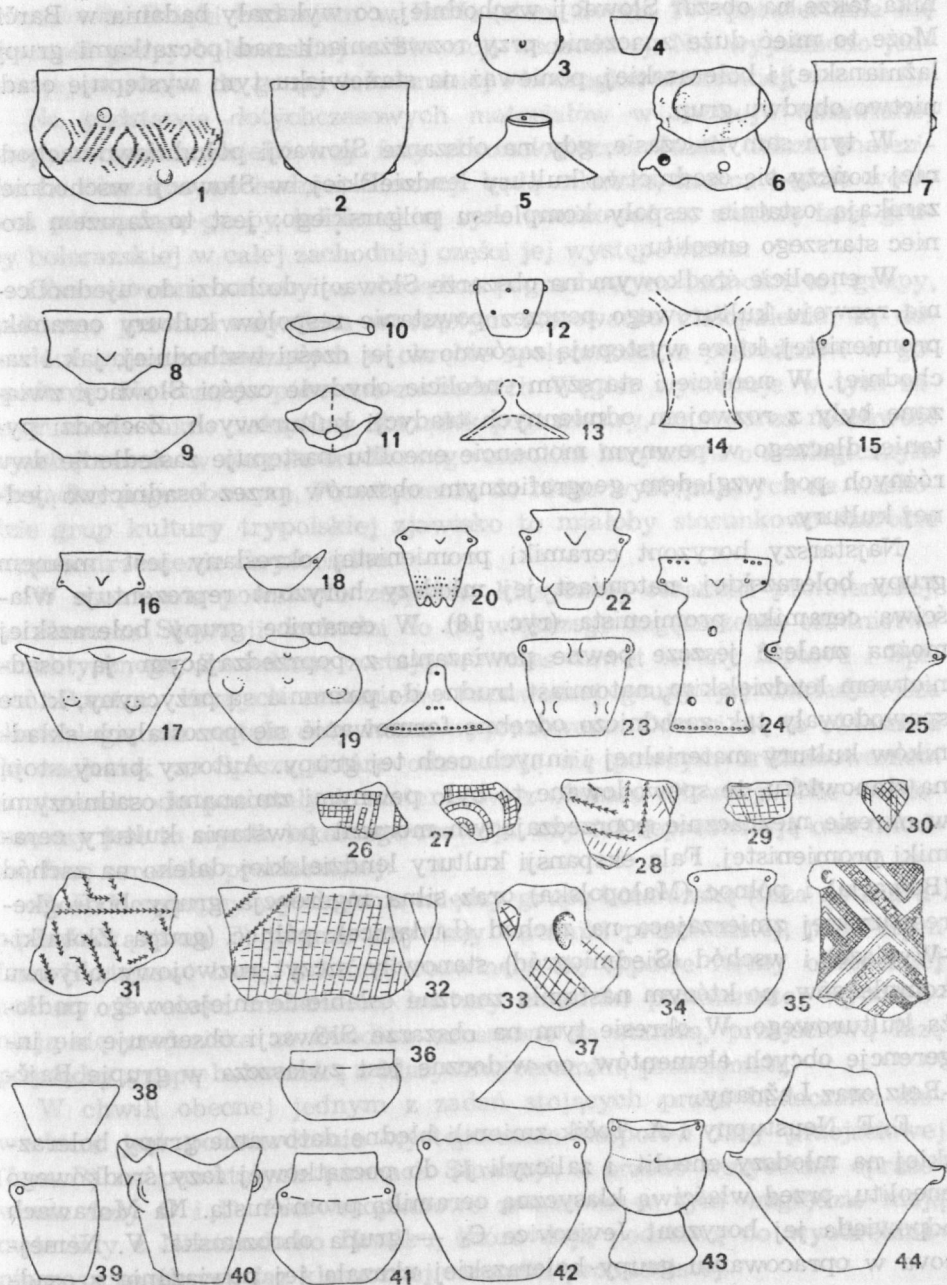
W grupie tiszapolgarskiej wystąpiły domostwa słupowe analogiczne do znanych z fazy prototiszapolgarskiej. Są to najmłodsze długie domostwa słupowe znane w młodszej epoce kamienia na tym obszarze.

Pomimo że badacze słowaccy odkryli już kilka cmentarzysk omawianej grupy kulturowej, obrządek pogrzebowy jej ludności nie jest poznany w zadowalającym stopniu, ponieważ dokładnie przebadane zostało jedynie cmentarzysko w Tibavie. Chronologicznie grupa tiszapolgarska odpowiada grupie Brodzany-Nitra w ramach kultury lendzielskiej, sporne jest natomiast jej datowanie w stosunku do kultury Cucuteni (od Cucuteni A<sub>3</sub> do Cucuteni AB).

Szczytowy okres rozwoju i ekspansji osadnictwa kompleksu polgarskiego następuje w momencie powstania grupy bodrogkereszturskiej. Z macierzystego obszaru nadcisańskiego przenikała ona do Siedmiogrodu, w przeciwnym kierunku oddziaływała na osadnictwo lendzielskie, co najlepiej widoczne jest w grupie ludanickiej. Pod jej wpływem w Małopolsce formowała się grupa złotnicko-wyciążska, w której składnik bodrogkereszturski dorównuje ilościowo składnikowi lendzielskiemu. Na obszarze Słowacji jest to jedna z najsłabiej poznanych grup eneolitycznych, ponieważ słowaccy badacze dysponują w tej chwili prawie wyłącznie materiałami pochodzącymi z badań w latach pięćdziesiątych, brak jest natomiast badań przeprowadzonych na dużą skalę w ostatnim dziesięcioleciu. Na podstawie tych materiałów S. Šiška dokonał podziału chronologicznego omawianej grupy na trzy fazy rozwojowe. Najstarszą fazę na tym obszarze reprezentuje klasyczna ceramika bodrogkereszturska (Tibava — cmentarzysko i osada, Zemplin), która jest współczesna z większą częścią drugiej fazy na cmentarzysku w Tiszapolgar-Basatan-

ya. Dla drugiej fazy charakterystyczny jest ornament ściegu bruzdowego. Ceramika tego typu pojawia się samodzielnie w Strede oraz w najmłodszych grobach na cmentarzysku w Tiszapolgar-Basatanya. Błędem było natomiast zaliczenie przez S. Šiškę do trzeciej fazy grupy laźnianskiej, ponieważ grupa ta formuje się już w drugiej fazie i reprezentuje samodzielny horyzont kompleksu polgarskiego. Przyszłe badania powinny się skoncentrować na dokładnym poznaniu klasycznej fazy grupy bodrogkereszturskiej. Największe możliwości w tym zakresie przedstawia cmentarzysko w Tibavie, z którego materiał powierzchniowy wskazuje, że trwało ono nieprzerwanie od czasu grupy tiszapolgarskiej. Podobną chronologię mają także materiały pochodzące z pobliskiej osady. Na stanowisku Streda stwierdzono następującą kolejność chronologiczną: grupa tiszapolgarska — grupa bodrogkereszturska II (ceramika zdobiona ściegiem bruzdowym) — kultura ceramiki promienistej.

Jednym z największych osiągnięć w ramach badań eneolitu słowackiego jest wyodrębnienie zespołów zabytków grupy laźnianskiej. Po raz pierwszy na odrębność jej zespołów zwrócił uwagę V. Budinsky-Krička po badaniach wykopaliskowych w Małych Zalużiciach-Lažnanach. Badacz ten datował grupę laźnianską na pogranicze grupy tiszapolgarskiej i rozwiniętej grupy bodrogkereszturskiej. Dopiero prace wykopaliskowe na cmentarzyskach tej grupy w Barči i Šebastovciach pozwoliły poznać w całości jej kulturę materialną, obrządek pogrzebowy oraz uściśliły chronologię. Osadnictwo grupy laźnianskiej charakteryzuje się cyklicznością. Przemawia za tym birytualny obrządek pogrzebowy na obydwu cmentarzyskach z przewagą pochówków szkieletowych, mała odległość pomiędzy tymi cmentarzyskami oraz znaleziska osadowe w pobliżu cmentarzysk. Obserwowana cykliczność chowania zmarłych na obydwu cmentarzyskach wydaje się przemawiać za tym twierdzeniem. Na podstawie materiałów z obydwu cmentarzysk wyróżnione zostały dwie fazy rozwojowe omawianej grupy. Podstawą ich wydzielenia były różnice w ceramice. W fazie starszej występują jeszcze formy typowe dla całego kompleksu polgarskiego, jak naczynia na pustych nóżkach, pokrywki i mleczniki z wysoką szyjką. Na podstawie form naczyń można grupę laźnianską wiązać z horyzontem ceramiki zdobionej ściegiem bruzdowym, chociaż ornament ten w omawianej grupie nie występuje. Faza młodsza charakteryzuje się zanikiem wyżej wzmiankowanych form naczyń, pojawiają się natomiast naczynia malowane czarną farbą oraz rozwija się specyficzna wytwórczość miedziana. Do fazy młodszej należy cmentarzysko w Barči oraz młodsze groby z Šebastoviec. Starszej fazie grupy laźnianskiej odpowiada chronologicznie w ramach kultury lądzielskiej młodsza część grupy Bajč-Retz, a fazie młodszej — początki grupy bołerazskiej. Osadnictwo tej ostatniej w swej młodszej fazie prze-



Tabl. VI

Główne typy ceramiki polgarskich grup kulturowych na obszarze Słowacji (według J. Pavuka i Š. Šiški)

nika także na obszar Słowacji wschodniej, co wykazały badania w Barči. Może to mieć duże znaczenie przy rozważaniach nad początkami grupy lażnianskiej i bolerazskiej, ponieważ na stanowisku tym występuje osadnictwo obydwu grup.

W tym samym czasie, gdy na obszarze Słowacji południowo-zachodniej kończy się osadnictwo kultury lendzielskiej, w Słowacji wschodniej zanikają ostatnie zespoły kompleksu polgarskiego; jest to zarazem koniec starszego eneolitu.

W eneolicie środkowym na obszarze Słowacji dochodzi do ujednoczenia rozwoju kulturowego poprzez powstanie zespołów kultury ceramiki promienistej, które występują zarówno w jej części wschodniej, jak i zachodniej. W neolicie i starszym eneolicie obydwie części Słowacji związane były z rozwojem odmiennych tradycji kulturowych. Zachodzi pytanie, dlaczego w pewnym momencie eneolitu następuje zasiedlenie dwu różnych pod względem geograficznym obszarów przez osadnictwo jednej kultury.

Najstarszy horyzont ceramiki promienistej określanej jest mianem grupy bolerazskiej, natomiast jej młodszy horyzont reprezentuje właściwa ceramika promienista (ryc. 18). W ceramice grupy bolerazskiej można znaleźć jeszcze pewne powiązania z poprzedzającym ją osadnictwem lendzielskim, natomiast trudne do poznania są przyczyny, które spowodowały tak zasadniczo odrębne formowanie się pozostałych składników kultury materialnej i innych cech tej grupy. Autorzy pracy stoją na stanowisku, że spowodowane to było pewnymi zmianami osadniczymi w okresie nieznacznie poprzedzającym moment powstania kultury ceramiki promienistej. Fala ekspansji kultury lendzielskiej daleko na zachód (Bawaria) i północ (Małopolska) oraz silna ingerencja grupy bodrogkereszturskiej zmierzająca na zachód (Ludamice), północ (grupa Złotniki-Wyciąże) i wschód (Siedmiogród) stanowiły szczyt rozwojowy obydwu kompleksów, po którym nastąpiło znaczne osłabienie miejscowego podłoża kulturowego. W okresie tym na obszarze Słowacji obserwuje się ingerencję obcych elementów, co widoczne jest zwłaszcza w grupie Bajč-Retz oraz Lažnany.

E. F. Neustupny i A. Točilík zmienili błędne datowanie grupy bolerazskiej na młodszy eneolit, i zaliczyli ją do początkowej fazy środkowego eneolitu, przed właściwą klasyczną ceramiką promienistą. Na Morawach odpowiada jej horyzont Jevišovice C<sub>1</sub> — grupa ohrozimska. V. Nemejcova w opracowaniu grupy bolerazskiej ukazała jej powiązania z osadnictwem lendzielskim w południowo-zachodniej Słowacji oraz wyjaśniła udział omawianej grupy w formowaniu się klasycznej ceramiki promienistej. Do ważnych osiągnięć tej badaczki należy podkreślenie powiązań grupy bolerazskiej z południowo-wschodnią Europą, zwłaszcza z kulturą

Cernavoda. Dzięki badaniom w Barči (stan. Svetla IV) potwierdziła się obecność grupy bolerazskiej w Słowacji wschodniej. Nie wyjaśniono jednak jej stosunku do grupy lažnianskiej i bodrogkereszturskiej.

Na podstawie dotychczasowych materiałów w rozwoju omawianej grupy można wydzielić trzy fazy chronologiczne. Jeżeli dalsze znaleziska na obszarze wschodniej Słowacji będą młodsze, można będzie wówczas późną fazę grupy lažnianskiej synchronizować ze starszą fazą grupy bolerazskiej w całej zachodniej części jej występowania.

Obserwowane zmiany w obrzędku pogrzebowym ludności tej grupy, widoczne przede wszystkim w częstym stosowaniu ciałopalenia, są dowodem zmian zachodzących w obrębie społeczności, a pośrednio i w gospodarce. Na terenie północno-zachodnich Węgier występuje w tym samym czasie także ciałopalny obrządek pogrzebowy, co stwarza możliwość wyodrębnienia w okresie środkowego eneolitu horyzontu o analogicznym obrzędkiem pogrzebowym. Po włączeniu do niego występujących na wschodzie grup kultury trypolskiej zjawisko to miałyby stosunkowo szerokie rozprzestrzenienie terytorialne.

W momencie powstania zespołów klasycznej ceramiki promienistej, na obszarze Słowacji dochodzi do największego zagęszczenia osadnictwa eneolitycznego. Zasiedlone zostają wówczas nawet tereny Liptova i Spiżu. Pomimo licznych materiałów omawianej grupy jej dokładniejsza chronologia nie została dotychczas wypracowana. Odnosi się to zwłaszcza do znalezisk ze Spiżu, które odznaczają się pewnym zróżnicowaniem w stosunku do pozostałych materiałów z obszaru Słowacji. Nie wiadomo, czy jest to wynik lokalnego rozwoju, czy też reprezentują one młodszą fazę ceramiki promienistej.

E. F. Neustupny wyodrębnia między grupą bolerazską (faza A) a grupą bošacką (faza E) jeszcze trzy fazy ceramiki promienistej, przy czym faza B stanowi bazę, z której rozwinęły się typowe formy omawianej kultury. Z całości materiałów kultury ceramiki promienistej wyodrębniają się znaleziska ze Svodina uznawane za starszą, przejściową fazę pomiędzy grupą bolerazską a klasyczną ceramiką promienistą.

W chwili obecnej jednym z zadań stojących przed badaczami słowackimi jest potwierdzenie występowania zespołów fazy przejściowej (faza B) na pozostałych terenach Słowacji, a przede wszystkim opracowanie fazy C i D. Pierwszoplanowe znaczenie w tym względzie mają materiały z Nitrianskeho Hradku, które dają podstawę do wyodrębnienia poszczególnych faz klasycznej ceramiki promienistej.

O kontaktach grupy bolerazskiej z klasyczną ceramiką promienistą świadczą materiały z Barči i Kačanova, Kopčian, Stredy i Valalikov. Klasyczna ceramika promienista kończy osadnictwo środkowego okresu eneolitu. Według J. Pavuka i S. Šiški materiały słowackie nie potwier-

dzają powszechnego przypuszczenia o ostatecznym umocnieniu się w tym okresie roli patriarchy. Przyczyną tego są niedostateczne badania terenowe, mało wyczerpujące interpretacje źródeł oraz słabe zainteresowanie omawianą problematyką. Za przejaw zmian w tym zakresie, przede wszystkim w pozycji i roli rodu, a w wyniku tego i organizacji społecznej, można uważać zanik długich naziemnych domostw, poważne zmiany w obrządku pogrzebowym (nieobecność cmentarzysk, groby zwierzęce, groby w osadach). Jedynie sporadyczne groby ciepłopalne ze wschodniej Słowacji są dowodem pewnej kontynuacji tradycji starszego osadnictwa.

W okresie młodszego eneolitu na terenie Słowacji mamy ponownie do czynienia ze zróżnicowaniem osadnictwa w części wschodniej i zachodniej. Występują wówczas grupy lokalne młodszoneolitycznego kompleksu kulturowego, do którego zaliczamy następujące grupy: bośacka, kostolacka, Kosihy, Čaka, Nyirseg-Zatin oraz wschodniosłowackich kurhanów.

Najwyraźniejsze powiązania z przemijającym osadnictwem kultury klasycznej ceramiki promienistej wykazuje grupa bośacka, zwłaszcza w ceramice. Zespoły tej grupy występują nad środkowym Wagiem, w górzystych rejonach południowo-zachodniej Słowacji. A. Točík i M. Novotná wykazali liczne związki z osadnictwem klasycznej ceramiki promienistej i znaleziska tego typu zaliczyli do mieszanego horyzontu kostolacko-bośackiego. Natomiast E. Neustupný wcześniej, bo już w 1959 roku określił grupę bośacką za współczesną z fazą Jervisovice B i traktował ją jako fazę E kultury ceramiki promienistej w południowo-zachodniej Słowacji. Ten sam badacz w 1966 roku skorygował datowanie umieszczając grupę bośacką po wspomnianym horyzoncie kostolacko-bośackim. Nowe poglądy na temat grupy bośackiej i innych grup jej współczesnych przedstawili V. Nemejcova-Pavukova i J. Vladar. Na podstawie materiałów grupy bośackiej z Podoli i Ivanoviec oraz grupy kostolackiej z Iži stwierdzali oni, że obydwie te grupy wykluczają się terytorialnie, lecz są sobie współczesne. Mają też wiele wspólnych form naczyń i elementów zdobnictwa (ornament sznurowy i ścieg bruzdowy).

Wiele cech wspólnych łączy grupą bośacką z grupą Kosihy-Čaka, której stanowiska wklinaują się w południowo-zachodniej Słowacji pomiędzy grupę bośacką w północnej części tego obszaru, grupę Makó w przyległej części Węgier i grupę kostolacką na południu. W początkach badań nad tą grupą zaliczano ją do kultury slawońskiej, a później uważano zespoły tej grupy za początkową fazę kultury nagyrevskiej. W chwili obecnej nie ma wątpliwości, że grupa Kosihy-Čaka nawiązuje do osadnictwa kultury ceramiki promienistej i jest współczesna z grupami: bośacką, kostolacką, Makó i Nyirseg-Zatin.

Grupa Nyirseg-Zatin obejmuje obszar wschodniej Słowacji i wschodniej części Węgier. Najważniejsze materiały tej grupy pochodzą ze stanowisk: Zatin i Oborin. Ceramika grupy Nyirseg-Zatin i jej ornamentyka wykazuje wiele elementów wspólnych z grupą Kosihy-Čaka. Bardzo częsty jest w tej grupie ornament głębokich rytów, ścieg bruzdowy, biała inkrustacja. Na obecnym etapie badań nie jest wyjaśnione, czy ceramika ta występując na obszarze Spiszu reprezentuje grupę Nyirseg-Zatin, czy też jest to jej wariant lokalny.

Znana z wyłącznie birytualnych cmentarzysk kurhanowych grupa wschodniosłowackich kurhanów obejmuje górzyste rejony północno-wschodniej Słowacji. Po raz pierwszy zespoły tej grupy odkrył V. Budinsky-Krička. Według autorów pracy jej materiały wykazują ścisłe powiązania z kulturą ceramiki sznurowej, której przedstawiciele przybyli na ten obszar w okresie największego rozwoju. Oddziaływania jej widoczne są też w poprzednio omawianej grupie Nyirseg-Zatin.

Elementem wspólnym dla wszystkich grup młodsoeneolitycznego kompleksu kulturowego w Słowacji są oddziaływania kultury vučedolskiej, które najbardziej widoczne są w ceramice i jej ornamentyce.

W chwili obecnej nie wyjaśnione jest wiele problemów, np. wzajemny stosunek poszczególnych grup omawianego kompleksu, ich wewnętrzna periodyzacja oraz stosunek do zanikającej klasycznej ceramiki promienistej. Zachodzi także pytanie, czy znane materiały grup Nyirseg-Zatin i Kosihy-Čaka nie reprezentują tylko młodszej fazy, a w związku z tym pytanie następane: czy rozprzestrzenienie geograficzne poszczególnych grup młodsoeneolitycznego kompleksu kulturowego jest obecnie poznane w stopniu wystarczającym.

Młodsoeneolityczny kompleks kulturowy kończy na obszarze Słowacji niezwykle bogate i intensywne osadnictwo młodszej epoki kamienia. W momencie zaniku grup tego kompleksu pojawiają się na tym terenie kultury, które należą już do epoki brązu.

Na zakończenie omówienia tej interesującej pracy chciałbym zwrócić uwagę na kilka mankamentów, które powodują szereg wątpliwości co do adekwatności przeprowadzonych podziałów kulturowych i chronologicznych w ramach kultur okresu neolitu. Jednym z nich jest prawie całkowite pominięcie w rozważaniach zagadnień gospodarczych. W nielicznych wypadkach spowodowane to jest niedostateczną ilością materiałów źródłowych, lecz dla większości kultur są one dostateczne i wystarczająco opracowane. Drugim mankamentem pracy jest oparcie się przy wydzieleniu samodzielnych jednostek kulturowych kultury starszej i młodszej ceramiki wolutowej oraz ich odpowiedników w ceramice linearniej, wyłącznie na materiałach ceramicznych i ich ornamentyce. Nie zamierzam tu kwestionować ważności tego kryterium, ponieważ formy ce-

ramiczne i ich ornamentyka są ściśle związane z tradycją wytwórczą. Jednak zbyt szczegółowe podziały chronologiczne i kulturowe oparte na ceramice prowadzą do zatracenia ogólnego obrazu kultury ceramiki wstępowej rytej nie tylko w Słowacji, ale także na całym obszarze jej występowania. Dlatego nie można pogodzić się z proponowanym przez autorów podziałem kulturowym ceramiki wolutowej i linearnej, o czym była już mowa wcześniej.

Bardzo wyraźnie odczuwa się brak w pracy analizy osadnictwa poszczególnych kultur w stosunku do środowiska geograficznego. Z przedstawionego omówienia kultur neolitycznych i eneolitycznych nic nie wiadomo o czynnikach determinujących zajmowanie terenów pod osadnictwo. Pewnym utrudnieniem przy śledzeniu rozprzestrzenienia osadnictwa młodszej epoki kamiennej na terenie Słowacji jest również brak mapy z lokalizacją poszczególnych kultur i ich kluczowych stanowisk.

Warszawa 1973